

لوک دانش LOK DANISH

ڈاکٹر محمد عرفان الحق

اسسٹنٹ پروفیسر پنجابی، ادارہ پنجابی سلیکھ تے ر، بتل سار، جامعہ پنجاب، لاہور

Abstract:

Folk Literature grows like a self sustaining plant in society. In the beginning it is verbal and when it becomes acceptable in the society, it regulated in written form. Punjabi folk literature is organized in the form of poetry, pose and games. Folk Lore (Lok Danish) is its main genre. About which no authentic Pakistani Researcher has done any research till now. However there is a rich expression of Lok Danish in the words of Punjabi Sufi Poets. Basically like the folk Proverbs Lok Danish is an orderly and disciplined expression of truth, honesty, intelligence, understanding, awareness, knowledge and wisdom. It is similar to Proverbs in many respects and also differs in many aspects. In this article not only Lok Danish is defined but also the difference between Lok Danish and Lok Akhan is explained.

Keywords:

Lok Danish. Folk Literature. Self Sustaining Plant. Acceptable in the Society. Proverbs. Disciplined Expression of Truth. Knowledge and Wisdom

لوک ادب اجیہی تخلیق نوں آکھدے نیں جیہڑی آپ مہاند رے بوٹے وانگوں سماج وچ نسرپی ہووے۔ اوہدے تخلیق کرن والے دا کوئی پتانہ ہووے تے اوہ پورے سماج دے دل دی آواز، کوئی عالم گیر حقیقت، کوئی امنٹ سچائی یا کوئی انمول دانش ہووے جیہنوں پورے سماج نے اتفاق نال قبول کیتا ہووے۔ اجیہی ادب نوں بولن والے آپ ای تخلیق کردے نیں۔ مڈھلے طور تے ایہ زبانی کلامی ہوندا اے۔ جدوں ایہ سماج وچ قبولیت حاصل کردا اے تے لکھتی روپ وٹا لیندا اے۔ اجیہا ادب سارے سماج دی سانجھی آواز ہوندا اے۔ لوک ادب اکھاناں، محاوریاں، باتاں، بھجارتاں، دانشاں، کہانیاں، قصیاں، داستاناں، گیتاں، واراں تے جنگ نامیاں دی صورت وچ ہوسکدا اے۔ کجھ سو جھواناں نے لوک کھیڈاں، تماشیاں تے لوک ناچ نوں وی لوک ادب دا حصہ ای منیا اے۔ لوک ادب دیاں جڑاں سماج تے زبان دے ہوند وچ آون سے تائیں اپڑ دیاں نیں۔ عام طور تے لوک ادب نوں دو حصیاں وچ ونڈیا جاسکدا اے۔ اک منظوم لوک ادب تے دوجا منثور لوک ادب۔ منظوم لوک ادب وچ لوک گیت، منظوم قصے، منظوم لوک داستاناں، واراں، جنگ نامے، منظوم لوک اکھان، بھجارتاں تے لوک دانشاں (لوک سیانفاں / سیانپاں) شامل نیں۔ منثور لوک ادب وچ نثری اکھان، محاورے، نثری کہانیاں، قصے، داستاناں تے لوک باتاں شامل نیں۔ کجھ سو جھواناں موجب لوک ادب دی تیجی قسم لوک کھیڈ تے لوک ناچ نیں۔

منظوم لوک ادب دی اک اہم قسم "لوک دانش" اے۔ "دانش" فارسی زبان دا لفظ اے جیہدے معنی عقل مند، دانائی، سمجھ، فکر، رائے، علم تے فن دے نیں۔ ایہدے مترادف اکھراں وچ ہوش، خرد، دانائی، سمجھ، فکر، عقل، درایت، علم، سوچھ تے سیانف شامل نیں۔ کسے شاعر اکھر "دانش" نوں اپنے شعر وچ انج ورتیاسی:

کتابوں سے نہ دانش کی فراوانی سے آیا
سلیقہ زندگی کا دل کی نادانی سے آیا

پنجابی تے اردو دیاں وکھو وکھ لغتاں وچ لفظ "دانش" دے گھٹ ودھ ایہی معنی درج کیتے گئے نیں۔ جیویں پنجاب انسٹی ٹیوٹ آف لنگویج آرٹ اینڈ کلچر دی سودھی ہوئی "پلاک ڈکشنری" وچ لفظ "دانش" دے ایہ معنی دسے گئے نیں:
دانش: (فا۔ مو) عقل، دانائی، سمجھ، سیانف۔ (۱)

جیویں اسیں پہلے گل کر آئے ہاں پئی "دانش" فارسی زبان دا لفظ اے۔ جیہنوں پنجابی وچ "سیانف" یا "سیانچھ" وی آکھیا جاندا اے۔ مذکورہ بالا "پلاک ڈکشنری" وچ "سیانف، سیانپ تے سیانچھ" نوں مترادف یا ہم معنی لفظ قرار دے کے اوہناں دے معنی ایہ درج کیتے گئے نیں:

سیانپ: سیانچھ، سیانا ہون دی حالت، دانائی، عقل مندی، چالاکی، ہوشیاری، کرس، کنجوسی، جوانی، بلوغت (۲)
ایسے طرح پاکستان پنجابی ادبی بورڈ ولوں چھپی "پنجابی اردو ڈکشنری" دی دوجی جلد وچ لفظ "سیانپ" دے ایہ معنی درج کیتے گئے نیں:

سیانپ: (مث) سیان پنا، عقل مندی، دانائی، پترائی، سوچ، وچار، سیانا ہونے کی عمر، حکمت، کرس، کنجوسی۔ (۳)
گویا پنجابی وچ لفظ "دانش، سیانف، سیانپ یاں سیانچھ" اکو معنیاں وچ ورتے جاندا اے نیں۔ ایسے طرح "لوک دانش" نوں پنجابی وچ "لوک سیانف یا لوک سیانپ" وی آکھیا جاندا اے۔ "لوک سیانف" لوک ادب دا اجمہاروپ اے جیہڑا انسانی جیون دے فلسفے نوں بیان کردا اے۔ لوک دانشاں یا لوک سیانفاں دا ظاہری روپ بہت سادہ، عام تے اکہرا ہوندا اے پر اوہناں دے اندر جیون دا وڈا تے گہرا تجربہ، حیاتی دا کھٹا مٹھا سچ تے تلخ حقیقتاں پوشیدہ ہوندیاں نیں۔ لوک دانشاں عمومی طور تے شعری روپ وچ ہوندیاں نیں۔ ایہ منظوم ٹوٹکے اصل وچ حیاتی دیاں حقیقتاں بیان کرن والے سیانے بول ہوندے نیں۔ "لوک دانش" کسے سیانے دا اجمہار بول ہوندا اے جیہڑا کسے تجربے دے نتیجے وچ اخذ کیتا گیا ہووے۔ ایہ منظوم بیان بار بار تصدیق کیتا گیا ہوندا اے۔ لوک دانش اگرچہ کسے سیانے دا وڈا بول ہوندا اے لیکن ایہ ضروری نہیں پئی اوہدا علم سائنسی ہووے۔ ایہ رسماں رواجاں تے ثقافت توں اخذ شدہ انسانی عقل دی گھڑی ہوئی بات ہوندا اے۔ ایہ سیانیاں دیاں ہڈیتیاں، تجربیاں، سیانفاں تے اٹل حقیقتاں دا منظوم اظہار وی ہے۔ لوک دانش دی تعریف کردیاں چڑھدے پنجاب دے سوجھوان بچھندر سنگھ خیرا نے لکھیا اے:

لوک سیانپاں دانش ور لوکاں دے ہڈاں تے ہنڈائے تجربے دا نچوڑ ہن۔ ایہناں شعری ٹوٹیاں راہیں حیاتی دے فلسفے دیاں اٹل سچائیاں پیش کیتیاں جاندیاں نیں۔ (۴)

لوک دانشاں انسانی حیاتی دے فلسفے نوں بیان کردیاں نیں۔ ایہ حیاتی دیاں مشکلاں تے رکاوٹاں توں بندیاں نوں آگاہ کردیاں نیں تے جیون دی صحیح جاج دسدیاں نیں۔ لوک دانشاں دا تعلق اک پاسے سماجی حیاتی نال جڑیا ہوندا اے تے دوجے پاسے ایہ لسانی تے ادبی سطح اُتے فن دا بہترین نمونہ ہوندیاں نیں۔ عام الفاظ وچ اسیں آکھ سکے آں کہ لوک دانشاں لوک جیون دا ہدایت نامہ وی ہوندیاں نیں۔ ایہناں نوں من گھڑت ٹوٹکے، فضول گفت گویا محض تفریح طبع دا سامان سمجھ کے نظر انداز نہیں کیتا جاسکدا۔ بلکہ "سیانیاں دے کہے تے آولے دے کھادے" دی اہمیت وقت آن تے ہی سمجھ آندی

اے۔ ایس پکھوں ڈاکٹر جیت سنگھ جوشی دا آکھنا ہے:

لوک سیانپاں انسانی حیاتی دی آپ مہاری چال وچ پیدا ہون والیاں رکاوٹاں توں لوکاں نوں سچیت کر دیاں
نیں۔ بھلے بھٹکے تے گمراہ انساناں نوں جیون دا صحیح راہ دسدیاں نیں۔ ایہناں دی وکھنتا، خاصیت تے وقعت
اک پاسے تاں متعلق سماجی گروہ دے جیون نال جڑی ہوندی اے تے دوجے پاسے اک کلاروپ دی نظر
توں ایہ شعری ٹوٹے بھاشائی پدھر اُتے اپنے ہنر دا پرگٹاوا کر دے نیں۔ (۵)

جے "لوک دانشاں" انسانی حیاتی دے سچ دا اظہار ہوندیاں نیں تے "لوک اکھان" وی انسانی حیاتی دے سچ نوں
ہی بیان کر دے نیں۔ پر "لوک دانش" تے "لوک اکھان" اکوشے دانان نہیں۔ بھانویں ایہ دونوں رلدیاں ملدیاں شیواں
نیں تے انسانی حیاتی دے سچ نوں وی بیان کر دیاں نیں تاہم ایہناں وچ بیان کیتے گئے "لوک سچ" دے اظہار دا انداز وکھرا
وکھرا ہوندا اے۔ جیویں:

رب ملائی جوڑی
اک اٹھا تے اک کوڑھی (۶)

ایہ "لوک اکھان" تے ہے لیکن "لوک دانش" نہیں۔ کیوں جے ایہدے وچ اک عالم گیر سچائی یا حقیقت تے
بیان کیتی گئی اے پر ایہدے وچ کسے لئی کوئی نصیحت یا قابل عمل گل موجود نہیں ہے۔ جدوں کوئی ایہ آکھے:

کلر کھیت ہل اکڑو ڈھگے بہ بہ جان
نار کلیہنی، کوڑے گاں، سبھے سوکھیاں جان (۷)

کلر شور والی زمین بڑی سخت ہوندی اے اوہدے اُتے ہل چلان لئی جانوراں دا بہت زیادہ زور لگدا اے تاں ای اوہ
بار بار رک جاندا ہے۔ دوجے مصرعے وچ کلیہنی (جھگڑالو) نار (عورت) تے کوڑی گاں دے سوکھیاں جان دی حقیقت
دسی گئی اے۔ جیہدے توں نہ صرف حقیقت واضح ہوندی اے سگوں قابل عمل نصیحت وی مکھ وکھالے آندی اے۔ انج
ایہ "لوک دانش" وچ نا صرف عالم گیر حقیقت یا سچائی نوں بیان کر دی اے سگوں اوہ سچائی یا حقیقت جیون دی جاچ وی
دسدی اے۔ تدوں ای لوک جیون دے سچ دا اظہار کرن والے ایس شعر نوں اسیں "لوک دانش" آکھاں گے "لوک
اکھان" نہیں۔ عام طور تے سوجھوان اکھاناں تے دانشاں نوں رلا ملا دیندے نیں۔ کیوں جے ایہناں وچ بہت معمولی فرق
ہوندا اے تے اوس فرق نوں لبھن دی کھیچل ہر کوئی نہیں کردا۔ خبرے ایہ ای وجہ سی کہ لہندے پنجاب دے سوجھواناں
نے اکھاناں تے محاوریاں دے فرق نوں تے واضح کیتا اے پر لوک اکھان تے لوک دانش دے فرق بارے کوئی گل نہیں
کیتی۔ لوک ادب بارے لکھیاں کتاباں وچ وی کدھرے لوک دانش بارے کوئی دس نہیں پائی گئی۔ لوک اکھاناں تے لوک
دانشاں وچ کجھ اہم فرق ایہ نیں:

لوک اکھان	لوک دانش
لوک اکھان اک اجیہا مختصر فقرہ ہوندا اے جیہدے وچ کوئی نصیحت یا زندگی دی کوئی حقیقت بیان کیتی جاندی اے۔	لوک دانش وچ حیاتی دے فلسفے نوں بیان کیتا جاندا اے۔
لوک اکھان سادہ مخصوص روایتی بات ہوندی اے جیہنوں عالم	لوک دانش وچ حیاتی دا کھٹا مٹھا سچ، گہرا تجربہ تے شعور پوشیدہ

ماں منگے پیہاؤنی تے دھی پتھر دے (۹)

یعنی ماں آٹا پیسن والی منگدی پھر دی اے تے دھی آٹا چھڑ کے پتھر دلدی پھر دی اے۔ ایہ اکھان اودوں ورتیا جاندا اے جدوں ماں پیو دی حالت بھیڑی ہووے تے اوہناں دے مقابلے تے اولاد دی مالی حالت چنگی ہووے۔ دیکھیا جاوے تے عالم گیر حقیقت دے ایس بیان لئی مخاطب کیتی گئی دھر مقرر ہے۔

۲۔ لوک دانش وچ سچائی دیاں کئی پرتاں یا سمتاں ہوندیاں نیں۔ جیویں:

کچا ددھ نہ پیویے بھائی ہووے نور

چھٹھ رن نہ کیجے بھائی ہووے ہور (۱۰)

ایس لوک دانش وچ کچا ددھ پین دے نقصانات تے چھٹھ عورت نال ویاہ کرن دیاں قباحتاں بارے حقیقت تے نصیحت موجود اے۔ ایس لوک دانش دیاں کئی پرتاں نیں۔ دو بے پاسے لوک اکھان بھائی اک مصرعے، دو مصرعیاں یاں نثری انداز دا ہووے اوہدے وچ بیان کیتی گئی حقیقت دی پرت اکہری ہی ہووے گی۔ جیویں ایس اکھان وچ واضح اے:

لج مریندا اندر وڑیا

مورکھ آکھے میتھوں ڈریا ۱۱

۳۔ لوک دانش اکثر شعری روپ وچ ہوندی اے۔ ونگی ویکھو:

چاہ سیویاں تے منڈے (مٹھا روت)

تے کم نہ آوندے ٹھنڈے (۱۲)

لوک اکھان لئی شعری روپ وچ ہونا ضروری نہیں۔ جیویں ایہ نثری روپ دا اکھان ویکھو:

باندری دے پیر سڑن لگے سن اوس بچے ہیٹھ پالنے (۱۳)

۴۔ لوک دانش براہ راست گل بات اے جیہدے وچ کوئی گجھی رمز نہیں ہوندی۔ تجزیہ نہیں ہوندا۔ ایہنوں صرف اوسے حالت لئی ورتیا جاندا اے جیہدے لئی ایہ گھڑی گئی ہووے۔ ایہ زندگی دے خاص کھیتراں بارے ہوندی اے۔ جیویں:

پر گھر گئی نہ بڑ دی، پوتھی، قلم تے نار

ٹٹی بھٹی آ مڑے جے موڑے کرتار (۱۴)

پیسیاں والی پوٹلی، قلم تے عورت ذات جے گھروں اُدھل جان تے فیرا وہ واپس نہیں آندیاں۔ اور اگر خدا دی قدرت پاروں اوہ واپس آوی جان تے نہ اپنی اصل حالت وچ پرتدیاں نیں اور نہ ہی اوہناں نوں پہلے والی عزت حاصل ہوندی اے۔ حیاتی دا ایہ وڈا سچ اے جیہنوں کسے گجھی رمز وچ بیان کرن دی تھاویں براہ راست پیش کر دتا گیا اے۔ لوک اکھان اپنے لفظاں دے اصل معنیاں توں دور وی جاسکدے نیں۔ اوہناں وچ کوئی گجھی رمز بیان کیتی جاسکدی اے۔ ایہ حیاتی دے سب کھیتراں بارے ہوندے نیں۔ جیویں ایس اکھان وچ بیان کردہ گجھی رمز لفظاں دے اصل معنیاں توں دور چلی جاندی اے:

بوہے آئی جج تے ونھو کڑی دے کن (۱۵)

ایہ اکھان اوس موقعے لئی بولیا جاندا اے جدوں عین اوس موقعے اُتے کوئی کم شروع کیتا جاوے جدوں اوہنوں مکمل ہونا چاہی دا اے۔ انج اکھان دالفظی مطلب کجھ ہور اے تے مفہوم کجھ ہور۔
لوک دانش وچ حیاتی دے خاص کھیتراں بارے گل بات کیتی جاندی اے۔ جیویں اسیں پچھے گل کر آئے ہاں کہ اوہناں کھیتراں وچ کھان پین، جسمانی صحت، واہی نیجی، ذاتاں تے پھٹکل سرناویں شامل نیں۔ کھان پین دے حوالے نال لوک دانش دی وگتی:

دودھ پیتیاں کم ودھے
ساگ کھادیاں او جڑی (۱۶)

ایس اکھان وچ دودھ دی اہمیت تے افادیت دی گل تے نصیحت کیتی گئی اے۔ جیہڑے بچے دودھ پیندے نیں اوہ جسمانی طور تے صحت مند رہندے نیں۔ تے جیہڑے لوک ساگ دے عادی ہوں اوہناں داپیٹ باہر ہی نکلیا ہوند اے۔ ایس لئی دودھ نوں پچیاں لئی مکمل غذا تے ساگ نوں محض اک سوغات دے طور تے لیا جاندا اے۔
جسمانی صحت بارے لوک دانش دی ایہ مثال دتی جاسکدی اے:

پیر گرم، پیٹ نرم، سر ٹھنڈا
ڈاکٹر دے سر وچ مارو ڈنڈا (۱۷)

مطلب جے بندے دے پیر گرم، پیٹ نرم تے سر ٹھنڈا ہووے تے اوہنوں ڈاکٹر نال تعلق بنان دی لوڑ نہیں ہوندی۔ پیراں دا گرم ہونا اصل وچ پیدل چلن ول اشارہ اے، پیٹ دا نرم ہونا معدے دے صحیح کم کرن ول اشارہ اے تے سر دا ٹھنڈا ہونا ذہنی طور تے آسودہ ہون دی علامت اے۔ گویا جسم دا صحت مند ہونا، معدے دا صحیح کم کرنا تے ذہنی آسودگی حاصل ہونا مکمل صحت دی نشانی اے تے اجیہی صورت وچ ڈاکٹر نال میل ملاقات رکھن دی لوڑ نہیں پیندی۔
ذاتاں بارے لوک دانش:

رجیا میہاں نہ چلدا ہل
رجیا جٹ مچاوے کل
رجی مجھ نہ کھاوے کھل
رجیا باہمن پیندا گل
رجیا کھتری جاوے ٹل (۱۸)

ایس لوک دانش وچ پنجاب دیاں وکھو وکھ قوماں تے ذاتاں دیاں خصوصیتاں بیان کیتیاں گئیاں نیں۔ جیویں جٹاں، باہمن تے کھتریاں دی گل کیتی گئی اے۔

عورتاں بارے لوک دانش:

پُٹھی رن دے پُٹھے چالے
آپ وی رڑھے تے جھگا گالے (۱۹)

روح تحقیق، جلد ۲، شمارہ ۴، مسلسل شمارہ: ۶، اکتوبر۔ دسمبر ۲۰۲۲ء

لوک دانشاں راہیں پیش کیتے گئے سچ دی خاصیت ایہ ہوندی اے کہ ایہ سچ عام لوکاں دامنیا بھر منیا سچ ہوندا اے۔ آپ مہارے روپ وچ پیش ہوئے ایس سچ نوں کسے ہور کسوٹی تے پرکھن دی لوڑ نہیں ہوندی۔ لوک دانشاں بیان کردہ عالم گیر حقیقت دا اظہار ہوندا نہیں۔ جیویں اسیں پہلے گل کیتی پئی لہندے پنجاب وچ کسے سو جھوان نے لوک دانش بارے گل نہیں کیتی۔ اک سو جھوان مزل احمد نے اپنی کتاب "لوک ادب" وچ لوک دانش نوں لوک اکھان دے اک حصے دی حیثیت وچ بیان کرن دی کوشش کیتی اے۔ لیکن اوہناں اقوال نوں لوک دانش دے طور تے پیش کیتا اے۔ جتھوں ایہ تھوہ لگدا اے کہ اوہ لوک دانش بارے مڈھوں ای کجھ نہیں جاندے نہ ہی اوہناں لوک دانش دی کوئی تعریف درج کیتی اے۔ ایس کچھوں ساڈا ایہ کم لوک دانش دے حوالے نال مڈھلا کم اے۔ لوک دانش بارے بھال کر دیاں ایہ حقیقت وی سامنے آئی پئی لوک دانش دی اک قسم سانھوں پنجابی دی صوفیانہ شاعری وچ وی لہدی اے۔ کیوں جے پنجابی دی صوفیانہ شاعری اپنے مزاج، پیش کش تے فکر دے حوالے نال لوک ادب دے بہت نیڑے اے۔ ایس لئی ایس شاعری وچ موجود حقیقتاں لوک دانشاں دے متوازی حیثیت دیاں حامل نیں۔ ایس کچھوں وضاحت اک مکمل مقالے دی متقاضی ہے تاہم ونگی دے طور تے کجھ لوک دانشاں درج کیتاں جاندیاں نیں۔ پنجابی کافی دے موجد لاہور دے شاہ حسین آکھدے نیں:

جیہناں پاک نگاہاں ہوئیاں سے کہیں نہیں جاندے ٹھگے
کالے پٹ نہ چڑھے سفیدی کاگ نہ تھیندے بگے (۲۰)

پنجابی دے مہان شاعر وارث شاہ موجب:

بھائیاں باہجھ نہ مجلساں سوہندیاں نی اتے بھائیاں باہجھ بہار ناہیں
بھائی مرن تاں پوندیاں بھج بانہاں بناں بھائیاں پر ہے پروار ناہیں (۲۱)

میاں محمد بخش موجب:

جتھے چشمہ مٹھا ہووے ہر کوئی اُت ول جاوے
پردیسی دی خدمت جتھے اوتھے ڈیرا لاوے (۲۲)

بلھے شاہ موجب:

بلھا بات انوکھی ایہا
نچن لگی تے گھنڈ کیہا (۲۳)

ایہ محض کجھ ونگیاں نیں ورنہ پنجابی دے صوفی شاعراں دا کلام لوک دانشاں نال بھریا ہویا اے۔

☆☆☆☆☆

حوالے

(۱) پلاک ڈکشنری، چوتھی جلد، (لاہور: پنجاب انسٹی ٹیوٹ آف لینگویج آرٹ اینڈ کلچر، ۲۰۱۸ء)، ۲۸۶۰۔

(۲) اوہی، پنجویں جلد، ۴۱۳۶۔

(۳) پنجابی اردو ڈکشنری، (لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، ۲۰۰۹ء)، ۲۰۸۲۔

(۴) بھندر سنگھ خیر، لوک دھارا بولی اتے سبھیا چار، (پٹیا: نیپسوبک ڈپو، ۲۰۱۳ء)، ۵۶۔

روح تحقیق، جلد ۲، شمارہ ۴، مسلسل شمارہ: ۶، اکتوبر۔ دسمبر ۲۰۲۲ء

(۵) ڈاکٹر جیت سنگھ جوشی، سبھیاجراتے لوک دھارا دے مول سروکار، (لدھیانہ: لاہور بک شاپ، ۲۰۱۴ء)، ۴۵۳۔

(۶) شہباز ملک، ساڈھے اکھان، (لاہور: عزیز بک ڈپو، ۲۰۰۴ء) ۹

(۷) بھندر سنگھ خیرا، لوک دھارا بولی اتے سبھیاجار، ۵۵۔

(۸) اوہی۔

(۹) شہباز ملک، ساڈھے اکھان، ۳۳۳۔

(۱۰) بھندر سنگھ خیرا، لوک دھارا بولی اتے سبھیاجار، ۵۶۔

(۱۱) شہباز ملک، ساڈھے اکھان، ۳۲۲۔

(۱۲) بھندر سنگھ خیرا، لوک دھارا بولی اتے سبھیاجار، ۵۶۔

(۱۳) شہباز ملک، ساڈھے اکھان، ۷۶۔

(۱۴) بھندر سنگھ خیرا، لوک دھارا بولی اتے سبھیاجار، ۵۶۔

(۱۵) شہباز ملک، ساڈھے اکھان، ۸۸۔

(۱۶) بھندر سنگھ خیرا، لوک دھارا بولی اتے سبھیاجار، ۵۷۔

(۱۷) اوہی۔

(۱۸) اوہی۔

(۱۹) اوہی۔

(۲۰) ڈاکٹر موہن سنگھ دیوانہ (مرتبہ)، کافیاں شاہ حسین علیہ السلام، (لاہور: آئینہ ادب، ۱۹۸۳ء)، ۳۶۔

(۲۱) عبدالعزیز (مرتبہ)، ہیرو وارث شاہ علیہ السلام، (لاہور: عزیز بک ڈپو، ۱۹۹۵ء)، ۳۲۔

(۲۲) اقبال صلاح الدین (مرتبہ)، سیف الملوک از میان محمد بخش علیہ السلام، (لاہور: عزیز پبلشرز، ۱۹۸۴ء)، ۴۵۹۔

(۲۳) عبد المجید بھٹی (سودھن بار)، کافیاں بلھے شاہ علیہ السلام، (اسلام آباد: لوک ورثہ کا قومی ادارہ، ۱۹۷۵ء)، ۱۵۰۔

BIBLIOGRAPHY

- Abdul Aziz (Ed.), *Heer Waris Shah*, (Lahore: Aziz Book Depu, 1995)
- Abdul Majeed Bhati (Ed.), *Kafiyen Bullay Shah*, (Lahore: Lok Vursa ka Qomi Idara, 1975)
- Bphander Singh Khaira, *Lok Dhara tay Sabiachar*, (Patiala: Pepso Book Depu, 2013)
- Dr. Jeet Singh Joshi, *Sabhiachar aty Lok Dhara day Mol Sarokar*, (Ludhyana: Lahore Book Shop, 2014)
- Dr. Mohan Singh Divana (Ed.), *Kafiyen Shah Hussain*, (Lahore: Aaina e Adab, 1983)
- Iqbal Salahudin (Ed.) *Saif ul Malook Az Mian Muhammad Bux*, (Lahore: Aziz Publisher, 1984)
- *PILAC Dictionary Vol. 4th* (Lahore: Punjab Institute of Language, Art & Culture, 2018)
- *PILAC Dictionary Vol. 5th* (Lahore: Punjab Institute of Language, Art & Culture, 2018)
- *Punjabi Urdu Dictionary* (Lahore: Pakistan Punjabi Adbi Board, 2009)
- Shahbaz Malik, *Saday Akhan*, (Lahore: Aziz Book Depu, 2004)

